

Barbara **Bilić**

mag.iur.

Tena **Čupić**

studentica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Janko **Havaš**

mag.iur.

Hrvatska pravnoklinička iskustva u svjetlu dobrih europskih praksi

UDK: 347.921.6:378.4(497.5).096:34](Zagreb)
378.4:34(497.5:4)

Sažetak

U dinamičnom globaliziranom svijetu, uloga obrazovanja pratiti je takve brze promjene i prilagoditi nastavne sadržaje tako da se studentu omogući stjecanje znanja i vještina potrebnih za rad u struci. Jedan od načina unapređenja izobrazbe studenata prava autori ovog rada vide u kliničkom pravnom obrazovanju. Pravne klinike oblik su praktične nastave u kojoj fokus nije na teorijskim sadržajima, već studenti imaju priliku izučavati pravo tako što pod nadzorom mentora timskim radom rješavaju pravne probleme, a pritom često i pružaju pravnu pomoć građanima. U ovome radu prikazan je razvoj kliničkog pravnog obrazovanja, analizirano je u kojoj mjeri sudjelovanje u radu pravnih klinika studenta prava osposobljava za budući profesionalni rad i svakodnevni život, a problematizirana je i društvena uloga pravnih klinika. Cilj je ovog rada ispitati organizacijske karakteristike hrvatskih pravnokliničkih programa te na temelju rezultata provedenog istraživanja i primjera dobrih europskih kliničkih praksi postaviti model pravne klinike koji bi studentima omogućio najvišu razinu kvalitete stjecanja praktičnog znanja.

Cljučne riječi: kliničko pravno obrazovanje, pravne klinike

1. Uvod

Pravne klinike praktični su oblik nastave na studiju prava. Pohađajući kolegij pravnih klinika studenti prava stječu jedinstvenu priliku učiti o pravu kroz rješavanje pravnih problema. Kako je nedostatak praktične izobrazbe pravnika jedan od čestih prigovora koji se upućuje studijima prava, uključivanje pravnih klinika u kurikulum pravnih studija postaje važan segment u osiguranju kvalitete studija. Značaj pravnih klinika u praktičnom obrazovanju pravnika prepoznat je u 19. stoljeću u Sjedinjenim Američkim Državama (dalje: SAD),

a u Europi tek od kraja 20. stoljeća. U Hrvatskoj osnivanje pravnih klinika kasni u odnosu na SAD i Europu pa je tek 2003. godine studentima omogućeno da po prvi put stječu praktična znanja kroz rad u pravnim klinikama.¹ Budući da osnivanje hrvatskih pravnih klinika nije bilo popraćeno odgovarajućom financijskom potporom, prve klinike su ubrzo nakon osnivanja prestale s radom. Usvajanjem Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći 2008. godine otvara se prostor za osnivanje novih pravnih klinika jer one postaju ovlašteni pružatelji besplatne pravne pomoći.² Tako je 2009. godine osnovana Pravna klinika u Zagrebu koja je studentima prava ponudila jedinstveni model stjecanja znanja kroz pružanje pravnih savjeta siromašnim građanima. Upravo u činjenici rješavanja stvarnih pravnih problema ogleda se pozitivan utjecaj pravnih klinika na obrazovanje pravnika. Naime, pravne klinike omogućavaju studentima učenje o pravu na način da potiču njegovo razumijevanje koje je prijeko potrebno za rješavanje pravnih problema.

S obzirom na to da postoje različite prakse kliničkog obrazovanja, potrebno je ispitati koje organizacijske karakteristike jedna pravna klinika treba imati da bi studentima omogućila kvalitetno stjecanje praktičnih znanja i vještina važnih za pravnu struku. U cilju utvrđivanja organizacijskih karakteristika pravnih klinika u radu će se analizirati dobre europske kliničke prakse te hrvatske kliničke prakse. Pri tome će se primijeniti razvojna (povijesnopravna) metoda kako bi se naznačila povijesna geneza kliničkog obrazovanja u Europi i Hrvatskoj. Također, koristit će se i komparativna (poredbenopravna) metoda pomoću koje će se analizirati dobre prakse među europskim klinikama.

U istraživanju je provedena anketa radi koje je sastavljen i poseban upitnik: Upitnik o načinu rada pravnih klinika (u daljnjem tekstu: Upitnik). Planirani uzorak bile su sve trenutno aktivne hrvatske nesimulacijske pravne klinike, stoga je Upitnik poslan Pravno-ekonomskoj klinici Pravnog fakulteta Sveučilišta u Osijeku, Pravnoj klinici „Osijek PRO BONO“ Pravnog fakulteta Sveučilišta u Osijeku, Pravnoj klinici Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu te Pravnoj klinici Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.³

Glavna svrha istraživanja putem upitnika bila je prikupiti podatke o načinima rada hrvatskih pravnih klinika, a posebno o pitanjima financiranja pravnih klinika, osiguranja kvalitete pružene pravne pomoći i uklapanja kliničkih pravnih programa u kurikulum fakulteta. Stoga je Upitnik strukturiran u tri dijela koja obuhvaćaju tri prethodno navedena tematska područja. Pitanja su sastavljena metodom kombinacije zatvorenog i otvorenog tipa pitanja. Rezultati provedenog istraživanja putem upitnika bit će prikazani u petom dijelu rada.

Rad je podijeljen u pet poglavlja. U prvom dijelu rada definira se što su to pravne klinike i koji je način njihova rada, a s obzirom na društveni kontekst u kojem se razvijaju. Predmet drugog dijela rada je prikaz organizacijskih karakteristika europskih pravnih klinika koje su preduvjet za dobru praksu kliničkog obrazovanja. U trećem dijelu daje se pregled razvoja hrvatskog kliničkog pravnog obrazovanja te se analiziraju rezultati dobiveni istraživanjem organizacije rada hrvatskih pravnih klinika. U zaključnom dijelu rada naznačena je evaluacija hrvatskog kliničkog obrazovanja uz ukazivanje na njegove prednosti i mane u odnosu na dobre europske prakse. U tom se dijelu rada daje i evaluacija rezultata provedene ankete u hrvatskim pravnim klinikama. Također, naznačuje se i kratka rekapitulacija osnovnih smjernica za uređenje hrvatskog kliničkog obrazovanja koji bi studentima omogućio najvišu razinu kvalitete stjecanja praktičnog znanja.

¹ Vidi *infra* str. 17.

² Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, Narodne novine, br. 62/2008.

³ Istraživanje je provedeno u travnju 2018. godine.

2. Pojam i vrste pravnih klinika

Pravne klinike praktični su oblik nastave koje svoj izvor nalaze u medicinskim klinikama. Naime, pravne klinike razvile su se po uzoru na kliničko obrazovanje liječnika koje studentima medicine omogućuje da stječu praktična znanja na način da pod nadzorom liječnika pružaju medicinsku pomoć stvarnim pacijentima.⁴ Na sličan način, u pravnim klinikama studenti imaju priliku učiti o pravu na način da pod nadzorom profesora prava i/ili pravnih praktičara rješavaju praktične zadatke primjenom teorijskih znanja.⁵

Praktični zadaci koje studenti rješavaju osnova su za razlikovanje nesimulacijskih klinika (*live client* klinike) i simulacijskih klinika.⁶ U nesimulacijskim klinikama studenti prava rješavaju stvarne pravne probleme građana pružajući im pravnu pomoć, dok u simulacijskim klinikama rješavaju hipotetske pravne probleme na kojima onda vježbaju primjenu stečenih teorijskih znanja.⁷ Iako oba oblika kliničkog obrazovanja doprinose stjecanju praktičnih znanja, mnogi argumenti⁸ govore u prilog nesimulacijskim klinikama koje su i predmet istraživanja u ovome radu. Naime, smatra se da kliničko pravno obrazovanje koje omogućava studentu susret sa stvarnom strankom omogućuje da student razvija sposobnost izražavanja empatije, jača svoje samopouzdanje u pristupu stranci, povećava svoju socijalna osjetljivost, a kroz pravne intervju sa strankama razvija toleranciju, razumijevanje, povjerenje i druge sposobnosti važne za profesionalni rad.⁹ Uz navedeno, susret sa stvarnom strankom pridonosi i većoj motivaciji studenta da na konkretan problem primijeni pravo. Za razliku od rada na hipotetskim slučajevima, u nesimulacijskim klinikama student radi na stvarnom slučaju i sa stvarnom strankom. To ima za posljedicu bolju motivaciju studenata za rad, jer student učinkovitije uči o pravu ako teorijska znanja primjenjuje u praksi.

3. Dobre europske prakse kliničkog pravnog obrazovanja

3.1. Povijesni pregled

U Europi su se pravne klinike počele osnivati i uključivati u obrazovne programe mnogo kasnije nego li u SAD-u. Prve klinike u Europi su osnovane u Velikoj Britaniji čime je uvelike potpomogla i činjenica pripadnosti SAD-a i Velike Britanije anglo-saksonskom pravnom krugu gdje je učenje kroz pravnu praksu duboko ukorijenjeno u pravnu tradiciju.¹⁰ Osnivanje klinika nije ostalo ograničeno na zemlje anglo-saksonskog pravnog kruga pa su s osnivanjem klinika započele i zemlje europskog kontinentalnog pravnog sustava u kojima se praktična znanja i vještine stječu nakon završetka studija za vrijeme pripravničkog odnosno vježbeničkog staža.¹¹ Jedna od prvih europsko kontinentalnih klinika je norveška pravna klinika *Juss-Buss* koja je s radom počela 1971. godine sa svrhom pružanja besplatne pravne pomoći socijalno ugroženim građanima.¹² Norveški primjer slijedi

⁴ Lewis, R., *Clinical Legal Education Revisited*, Dokkyo International Review, vol. 13., 2000., str. 1.

⁵ Akšamović, D.; Šimunović, L., *Pravne klinike*, Informator, br. 6412, 2016., str. 6.

⁶ *Ibid.*, str. 7.

⁷ *Ibid.*

⁸ Hall, J.; Kerrigan, K., *Clinical and the wider law curriculum*, International Journal of Clinical Legal Education, vol. 15, 2011., str. 33.-34.

⁹ Petrušić, N.; Konstantinović-Vilić, S.; Žunić, N., *Pravna klinika – metod učenja i rodnog senzibilisanja studentkinja/studenata prava*, Temida, br. 3, 2008., str. 13.

¹⁰ Bloch, F.S., *Access to Justice and the Global Clinical Movement*, Washington University Journal of Law & Policy, vol. 28, 2008., str. 4. – 6.

¹¹ Akšamović, Šimunović, *op.cit.* u bilj. 5., str. 9.

¹² Klinika je dobila simboličan naziv *Juss-Buss* što znači pravni autobus. Naime, klinika je bila osmišljena na način da studenti putuju autobusom po Norveškoj i pružaju besplatnu pravnu pomoć siromašnim građanima

i Švedska u kojoj se u Lundu 1978. godine osniva pravna klinika.¹³ Iako su se prve pravne klinike osnivale na sjeveru Europe, 90-ih godina intenziviralo se njihovo osnivanje u zemljama istočne i srednje Europe.¹⁴ Razlog tome je što su u vrijeme tranzicije zemlje istočne i srednje Europe trebale novu generaciju pravnika koji bi mogli iznijeti potrebne reforme, a siromaštvo stanovništva povećalo je potrebe za besplatnom pravnom pomoći.¹⁵ Osnivanje klinika bilo je uglavnom financijski podupirano američkim zakladama poput primjerice zaklade *Open Society* koja je pomogla osnivanju brojnih pravnih klinika u Češkoj, Poljskoj i Mađarskoj.¹⁶ Za razliku od zemalja istočne i srednje Europe, zemlje zapadne Europe dugo su se opirale uključivanju pravnih klinika u obrazovne sustave. Richard Wilson, profesor i osnivač pravne klinike u Washingtonu, analizirajući primjere Francuske i Njemačke, uzroke opiranju prihvaćanja pravnih klinika vidi u razlozima obveznog vježbeništva nakon završenog pravnog studija, prevelikom broju studenata na jednog profesora, strahu odvjetnika i manjih odvjetničkih ureda da će im pravne klinike biti negativna konkurencija te dobro organiziranim sustavima besplatne pravne pomoći.¹⁷ Unatoč navedenim zaprekama širenje i jačanje kliničkog obrazovanja na pravnim studijima u zemljama zapadne Europe potaknuto je bolonjskim procesom koji je otvorio prostor za uključivanje klinika u obrazovne programe jer podupire praktične aspekte nastave te ističe važnost socijalne dimenzije visokoškolskog obrazovanja.¹⁸ U novije vrijeme, doprinos porastu značaja pravnih klinika dala je i Europska mreža za kliničko pravno obrazovanje (eng. *European Network for Clinical Legal Education*, dalje: ENCLE) koja posebnu pažnju posvećuje unapređivanju organizacijskih karakteristika pravnih klinika i potiče na njihovu harmonizaciju.¹⁹

3.2. Organizacijske karakteristike

Kako s godinama raste svijest o značaju pravnih klinika u obrazovanju studenata prava tako se posebna pažnja posvećuje njihovim organizacijskim karakteristikama. Razlog tome je što dobra organizacijska struktura klinike može značajno utjecati na kvalitetu kliničkog programa i time na obrazovanje studenata. Stoga se posebna pažnja nastojala pridati organizacijskim karakteristikama poput obvezatnosti odnosno fakultativnosti kliničkog kolegija, njegovog trajanja, priznanja akademskih bodova za sudjelovanje u radu pravnih klinika, specijalizacije pravnih klinika, pristupa strankama, metode provjere kvalitete pružene pravne pomoći, održivosti kliničkog pravnog obrazovanja i odgovornosti za financiranje.

U narednim poglavljima rada, na primjerima dobrih kliničkih praksi, analizirat će se prethodno navedene organizacijske karakteristike. Rezultati analize kasnije će poslužiti kao osnova za ocjenu koliko dobre organizacijske karakteristike utječu na učinkovitost osposobljavanja studenata znanjima i vještinama potrebnima za rad u struci.

u zabačenim dijelovima Norveške. Vidi: Hammerslev, O.; Olesen, A.; Halvorsen Rønning, O., *Juss-Buss (Law Bus): A Student-run Legal Aid Clinic*, u: Halvorsen Rønning, O.; Hammerslev, O., *Outsourcing Legal Aid in the Nordic Welfare States*, Springer International Publishing, Cham, 2018., str. 148.

¹³ Schoultz, I., *Legal Aid in Sweden*, u Halvorsen Rønning, O.; Hammerslev, O., *Outsourcing Legal Aid in the Nordic Welfare States*, Springer International Publishing, Cham, 2018., str. 68.

¹⁴ Akšamović, D.; Genty, P., *An Examination of the Challenges, Successes and Setbacks for Clinical Legal Education and Eastern Europe*, *International Journal of clinical legal education*, vol. 20, 2014., str. 429.-430.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Wilson, R., *Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education*, *German Law Journal*, vol. 10, br. 7, 2009., str. 367. – 372.

¹⁸ Bartoli, C., *Legal clinics in Europe: for a commitment of higher education in social justice*, *Diritto & questioni pubbliche*, posebno izdanje, 2016., str. 33. – 34.

¹⁹ *Ibid.*

3.2.1. Obvezatnost ili fakultativnost kliničkog kolegija

Istraživanje Clelie Bartoli o obrazovnom značaju europskih pravnih klinika pokazalo je da od ispitanih 86 pravnih fakulteta samo 20% smatra da bi pravne klinike trebale biti obvezan kolegij.²⁰ Jedan od razloga za zagovaranje fakultativnosti kliničkih programa u Europi je nepovoljan omjer studenata i nastavnika, primjerice, na sto studenata dolazi jedan nastavnik.²¹ Međutim, na primjerima najstarijih europskih klinika možemo uočiti drukčija pa čak i oprečna rješenja. Tako je primjerice klinički program na Sveučilištu Northumbria koji je s radom krenuo sredinom 1980-ih obvezatan za sve studente četvrte godine studija dok je sudjelovanje u radu norveške pravne klinike *Juss-Buss* ostavljeno na izbor studentima.²²

Na pitanje doprinosi li klinika boljem stjecanju praktičnog znanja kao obvezatni ili fakultativni kolegij nije lako dati odgovor. Naime, u slučaju da je klinički kolegij obvezatan za sve studente ili za sve studente unutar određene grupe, npr. za sve studente četvrte godine studija kao što je to primjer Sveučilišta Northumbria, tada ne postoji izazov glede izbora budućih studenata kliničara. Međutim, ako je klinički kolegij fakultativnog karaktera, a za isti se prijavi veći broj studenata od onog koji je moguć s obzirom na kapacitete pojedinog fakulteta, tada se javlja izazov na koji način izabrati buduće kliničare između prijavljenih kandidata. Stoga je upitno može li odnosno smije li kriterij izbora biti akademski uspjeh. Naime, iskustvo pojedinih autora, koji su i sami uključeni u rad pravnih klinika, ukazuje na činjenicu da studenti koji su manje uspješni u savladavanju teorijskih kolegija ponekad ostvaruju bolje uspjehe u kliničkom radu.²³ Stoga svaka pravna klinika treba imati jasan plan i kriterije za izbor budućih studenata-kliničara.²⁴ Tako neke klinike vrše izbor na temelju kraćih intervjua sa studentima, neke na temelju motivacijskih pisama, dok neke čak koriste i sustav ždrijeba.²⁵ Autori smatraju kako kod izbora posebnu pažnju valja posvetiti motiviranosti studenta za rad u klinici budući da će student rješavati stvarne pravne probleme građana. Pojedina istraživanja pokazala su da se motiviraniji studenti u pravilu lakše snalaze u pronalasku rješenja za pravne probleme građana nego studenti koji nemaju motivacije za pružanje pravne pomoći budući da motivacija studenata utječe na kreativnost pravnih rješenja.²⁶

Uz motiviranost studenata za rad u klinici, prilikom izbora studenata kliničara treba obratiti pažnju i na socijalnu osjetljivost studenta. Iako je i pristup stranci nešto što se uči kroz kliničko obrazovanje, a o čemu će biti riječi u nastavku rada, ranija osviještenost studenta o ranjivim skupinama ljudi važna je kvaliteta dobrog kliničara. Tako je već prilikom izbora studenta kliničara važno obratiti pozornost na studentove stavove vezane uz stranku, odnosno provjeriti gleda li student na stranku kao na slučaj ili kao na osobu.²⁷ S druge

²⁰ Bartoli, *op. cit.* u bilj. 18., str. 51.

²¹ Preložnjak, B., *Kliničko obrazovanje na studiju prava i potrebe tržišta rada: treba li nam obvezno kliničko pravno obrazovanje?*, predavanje, neobjavljeni rad, znanstveni, str. 9.

²² Donnelly, L., *Clinical Legal Education in Ireland: Progress and Potential*, 2015., objavljeno na: <http://www.nuigalway.ie/media/nuigalwayie/content/files/collegesschools/businesspublicpolicylaw/documentsforms/Clinical-Legal-Education-Report.pdf>, str. 34.; i Hammerslev, O.; Olesen, A.; Halvorsen Rønning, O., *Juss-Buss (Law Bus): A Student-run Legal Aid Clinic*, u: Halvorsen Rønning, O.; Hammerslev, O., *Outsourcing Legal Aid in the Nordic Welfare States*, Springer International Publishing, Cham, 2018., str. 150.

²³ van Eechoud, M.; Fahy, R., *Clinical Legal Education: A Review of the Literature*, objavljeno na: <https://www.ivir.nl/publicaties/download/1630.pdf>, str. 7.

²⁴ Schrag, P. G., *Constructing a Clinic*, u: Meltner, M.; Schrag, P. G., *Reflections on Clinical Legal Education*, Northeastern University Press, Boston, 1998., str. 210.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Brayne, H., Evans, A., *Quality-Lite for Clinics: Appropriate Accountability within 'Live-Client' Clinical Legal Education*, *International Journal of Clinical Legal Education*, vol. 6, 2004., str. 156.

²⁷ Brayne, H., Evans, A., *Quality-Lite for Clinics: Appropriate Accountability within 'Live-Client' Clinical Legal Education*, *International Journal of Clinical Legal Education*, vol. 6, 2004., str. 158.

strane, fakultet ima dužnost pružiti svim studentima jednaku priliku za stjecanje znanja i vještina pa bi obvezatnost kliničkog kolegija dokinula potrebu izbora između više potencijalnih studenata kliničara i tako otklonila moguće prigovore o pravednosti kriterija izbora.

Nastavno na navedeno, nameće se i pitanje treba li ta vrsta praktične nastave biti dostupna studentima svih godina studija ili treba biti rezervirana isključivo za studente viših godina studija. U odgovoru na to pitanje svaka pravna klinika mora razmotriti u kojoj je mjeri (pre)rano uključivanje korisno za samog studenta s obzirom na fakultetski kurikulum, a s druge strane, u kojoj je to mjeri spojivo sa zahtjevima koje nesimulacijska klinika stavlja na studenta. Tako se različita rješenja mogu uočiti na razini iste države. Primjerice, *Clinique juridique* Sveučilišta u Parizu prima studente svih godina studija, dok bordoška *Clinique du droit* u rad uključuje isključivo studente pete godine studija.²⁸ Specifičan je i slučaj Pravne klinike za zaštitu potrošača na Sveučilištu u Luxembourggu u čijem radu mogu sudjelovati samo studenti druge godine specijalističkog programa iz Europskog privatnog prava.²⁹

3.2.2. Trajanje kliničkog kolegija i priznanje akademskih bodova za sudjelovanje

Istraživanje Clelie Bartoli o europskim pravnim klinikama ukazalo je na čitav niz različitih rješenja glede trajanja kliničkog kolegija.³⁰ Iz rezultata istraživanja može se uočiti da klinički programi traju od nekoliko sati pa do 450 sati.³¹ Također, u istraživanju se navodi da postoji nerazmjer između predviđenog broja sati te broja sati koje student stvarno utroši na angažman u pravnoj klinici.³² S trajanjem kliničkog kolegija povezano je i pitanje priznanja akademskih (ECTS) bodova za sudjelovanje u radu pravnih klinika, budući da akademski bodovi trebaju odražavati stvarno opterećenje i angažman studenta.³³ Bartolino istraživanje na razini europskih pravnih klinika pokazalo je da 47% analiziranih pravnih klinika priznaje akademske bodove studentima koji sudjeluju u radu klinike, 26% ne priznaje akademske bodove, dok preostali dio klinika kombinira više načina honoriranja sudjelovanja studenata na kolegiju.³⁴ Tako sudjelovanje u radu klinike može zamijeniti drugu vrstu prakse, a ujedno se honorira priznavanjem akademskih bodova i unutar drugih kolegija.³⁵ Zanimljivo je istaknuti da 6% klinika financijski stimulira sudjelovanje studenata u radu klinike.³⁶ Među tim klinikama je i norveška klinika *Juss-Buss*.³⁷ Osim po novčanom honoriranju studenata, *Juss-Buss* je primjer pravne klinike u kojoj angažman traje tijekom cijele akademske godine pa su za vrijeme sudjelovanja u njenom radu studenti oslobođeni ostalih akademskih obaveza.³⁸

²⁸ Poillot, E., *Comparing Legal Clinics: is there a way to a European Clinical Culture? The Luxemburg Experience*, *European Journal of Comparative Law and Governance*, vol. 4, br. 2, 2017., str. 13.

²⁹ *Ibid.*, str. 19.

³⁰ Bartoli, *op. cit.* u bilj. 18., str. 50.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ *European credit transfer accumulation system*, https://ec.europa.eu/education/resources/european-credit-transfer-accumulation-system_en. Pristupljeno 14. travnja 2018.

³⁴ Bartoli, *op. cit.* u bilj 18., str. 50.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Enger, L. M., *Colleagues from the Norwegian Juss-Buss visit the Law Clinic in Zagreb*, *Pro bono*, International edition, br. 1, 2015., str. 55.

³⁸ Kuhar, D. M., *The delegation of the Law Clinic visits Norwegian Juss-Buss*, *Pro bono*, International edition, br. 1., 2015., str. 46.

3.2.3. Specijalizacija pravnih klinika

Specijalizacija pravnih klinika jedan je od važnih organizacijskih karakteristika kliničkog pravnog obrazovanja budući da ono određuje u kojim pravnim područjima će studenti stjecati znanja i vještine. Europske pravne klinike imaju različite specijalizacije u radu. Tako razlikujemo specijalizirane klinike koje se bave samo jednim pravnim područjem (npr. građanskim, trgovačkim, kaznenim, radnim pravom itd.) i klinike koje pokrivaju različita područja, bez isticanja posebne specijalizacije.³⁹ Pravne klinike također mogu ograničiti djelokrug svog rada tako da se fokusiraju samo na određenu ciljanu skupinu korisnika (npr. radnici, potrošači, azilanti, poduzetnici i sl.) ili na potrebe u društvenoj zajednici.⁴⁰

Iako specijalizacija znači da studenti uče o uskom pravnom području, specijalizacija pravnih klinika može imati svoje prednosti. Tako specijalizacija može omogućiti kvalitetnije stjecanje određenih znanja i vještina. Razlog za navedeni stav proizlazi iz mišljenja da uže područje problema stranaka, pa time i uže područje prava s kojim se studenti i njihovi mentori bave, omogućuje da se u određenom vremenu stekne dublje iskustvo u onom području za koje je klinika specijalizirana.⁴¹

Dobar primjer specijalizacije rada u klinici je norveška pravna klinika *Juss-Buss* čija specijalizacija prati potrebe društvene zajednice za pravnom pomoći pa se danas prva grupa studenata kliničara bavi zaštitom prava zatvorenika, druga grupa je specijalizirana za pravo azilanata, treća se bavi pitanjima vezanim uz radno i socijalno pravom, a četvrta grupa pomaže prezaduženim građanima.⁴² Nadalje, da specijalizacija pridonosi mogućnosti da se studenti detaljnije bave određenim pravnim problemom nalazimo u primjeru Pravne klinike Trećeg rimskog sveučilišta koja je specijalizirana za prava djece pa su njezini studenti sudjelovali u izradi talijanskog Zakona o zaštiti stranih maloljetnika bez pratnje.⁴³ Primjer dobro specijalizirane pravne klinike je i Klinika za zaštitu prava potrošača Sveučilišta u Luxembourgju koja je prava europska klinika koja je studentima ponudila specijalizaciju u tom pravnom području.⁴⁴ Također, dobar primjer je i Pravna klinika za europsko pravo Sveučilišta u Toursu koja surađuje s institucijama Europske unije, a to istovremeno omogućuje studentima rad u grupama na različitim projektima vezanim uz Uniju.⁴⁵

S obzirom na prethodno navedeno, moglo bi se reći da je korist specijaliziranih klinika velika budući da unapređuje i produbljuje znanja studenta u područjima kojima se ne stigne posvetiti dovoljno pažnje kroz studij. Nadalje, vrijednost specijaliziranih klinika, pored obrazovne, može biti i društvena budući da studenti koji dulje vrijeme izučavaju neko uže pravno područje mogu lakše prepoznati potrebe društvene zajednice za pravnom pomoći pa pomoć mogu na vrijeme i učinkovito pružiti.

3.2.4. Rad sa strankama

Budući da je rad sa strankama neizostavan dio svake pravničke profesije, može se reći da je jedna od važnijih vještina koju student može naučiti kroz kliničko obrazovanje ona kako pristupiti strankama. Naime, pristup stranci može učiniti veliku razliku u kvaliteti

³⁹ Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 7.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Evans, A., Hyams, R., *Specialist Legal Clinics: their pedagogy, risks and payoffs as externships*, International Journal of Clinical Legal Education, vol. 22, br. 2, 2015., str. 11.

⁴² *About Juss-Buss*, <http://foreninger.uio.no/jussbuss/english/About%20us/>. Pristupljeno 13. travnja 2018.

⁴³ Bartoli, *op. cit.* u bilj. 18., str. 54.

⁴⁴ *Clinique du droit*, https://www.fr.uni.lu/formations/fdef/master_in_european_private_law_ll_m. Pristupljeno 14. travnja 2018.

⁴⁵ *Clinique juridique en droit européen*, <http://cjde.univ-tours.fr/index.php/travaux-de-la-cjde>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

određenog kliničkog programa pa je ono važan element organizacije rada u klinici.⁴⁶ Rad s građanima i njihovim stvarnim pravnim problemima tako je velika prednost nesimulacijskih klinika jer upravo one omogućuju studentu da vježba ovu vještinu. Pristup strankama vježba se od prvog obraćanja stranke klinici, odnosno od primanja predmeta u obradu. Predmet se prima provođenjem tzv. pravnog intervjua. Takav intervju podrazumijeva razgovor sa strankom prilikom kojeg student ima zadatak prikupiti svu potrebnu građu na osnovi koje će se predmet rješavati. Logično, nameću se pitanja kako da se takav intervju što kvalitetnije provede.

Tako se prvo pitanje odnosi na činjenicu treba li za dobar pravni intervju student biti dobro upoznat s područjem prava iz kojeg predmet dolazi, ili su od teorije važnije određene vještine koje student mora imati da bi stranci uopće znao pristupiti. Neki autori ističu da teorijska potkovanost studenta neće biti od ključne važnosti, nego je važnije posjedovanje određenih vještina i njihova primjena u cilju uspješno vođenog razgovora.⁴⁷ U te vještine spadaju, prije svega, vještina slušanja, vještina tumačenja verbalnih i neverbalnih poruka, vještina uspostavljanja odnosa povjerenja s klijentom, i drugo.⁴⁸ Vežano uz pristup stranci, ističe se da su studenti uglavnom u onom periodu života kad mnogima od njih način na koji bi trebali pristupiti stranci ne dolazi prirodno.⁴⁹ Studenti su tako skloni ignorirati ono što stranka izričito ili tek izrazom lica želi istaknuti kao važno.⁵⁰ Osim toga, student treba naučiti i prepoznati pravno relevantnu informaciju u svemu onome što stranka kroz intervju iznosi.⁵¹

Drugo je pitanje treba li mentor biti prisutan uz studenta prilikom provođenja intervjua ili čitav razgovor sa strankom student treba voditi sam. Rješenje tog problema veže se uz pitanje osjeća li se student sigurnije ako je uz njega prilikom razgovora sa strankom prisutan i mentor. Međutim, takav pristup kliničkom obrazovanju predstavlja opasnost da prisustvo mentora onemogućuje studentu da uči o pristupu stranci u onolikoj mjeri koliko bi učio kad je u razgovoru sa strankom sam. U svakom slučaju uloga mentora se ne bi smjela podcjenjivati niti bi njegova pomoć trebala izostati budući da mentor ima odlučnu ulogu u pripremi studenta za intervjuiranje stranaka. Ako postoji opasnost da bi prisutnost mentora pri intervjuu mogla biti kontraproduktivna za studenta, mentor može podučavati studenta provođenju intervjua i na način da se za potrebe učenja organiziraju seminari na kojima se kroz simulacije razvijaju vještine intervjuiranja i savjetovanja stranaka.⁵²

Primjere dobrih kliničkih praksi glede rada sa strankama nalazimo u pravnoj klinici *Student Law Office* iz Northumbrije, koja svoje studente priprema za rad sa stvarnim strankama tako da ih obrazuje o pristupu stranci kroz čitavu treću godinu studija.⁵³ Drugi primjer je Pravna klinika za zaštitu prava potrošača u Luxembourgju koja ima posebnu metodu

⁴⁶ Koliko je važno naučiti pristupiti strankama i steći vještine provođenja kvalitetnog intervjua pokazuje i *Brown Mosten International Client Consultation Competition*, međunarodno studentsko natjecanje u provođenju intervjua sa strankama. Tema natjecanja svake je godine drugo područje prava unutar kojeg je zadatak natjecatelja da savjetuju stranku. Tako je navedeno natjecanje i prilika studentima da uče i vježbaju vještinu provođenja intervjua, a njihovu uspješnost u tome ocjenjuje tim sudaca, sastavljen uglavnom od dvoje odvjetnika i socijalnih radnika, psihologa i drugih stručnjaka s iskustvom u savjetovanju stranaka. Više o natjecanju na: <http://www.brownmosten.com/about.html>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

⁴⁷ Randjelović, D., Kliničko pravno obrazovanje – nužni deo obrazovanja pravnika, *Pravne teme*, br. 7, 2016., str. 26.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Wardhaugh, F.; James, C., *A Client-Focused Practice: Developing and Testing Emotional Competency in Clinical Legal Interviews*, *International Journal of Clinical Legal Education*, vol. 20, br. 2, 2014., str. 634.

⁵¹ Dignan, F., *Bridging the Academic/Vocational Divide: the Creation of a Law Clinic in an Academic Law School*, *International Journal of Clinical Legal Education*, vol. 15, 2011., str. 2.

⁵² Dignan, *op. cit.* u bilj. 51.

⁵³ Donnelly, *op. cit.* u bilj. 22., str. 34.

učenja provođenja intervjua sa strankom. Učenje provođenja intervjua sa strankom provodi se kroz dvije etape. Prva se etapa odvija na način da se studente priprema za susret sa stvarnim potrošačem.⁵⁴ Ta se priprema najčešće odvija kroz seminare koji su koncipirani tako da se neki stvarni predmet anonimizira i daje se studentu koji u tri dana mora razmisliti o mogućim pravnim rješenjima tog predmeta.⁵⁵ Potom u simuliranoj vježbi s „lažnim“ potrošačem mora objasniti svoja rješenja u 20 minuta pod nadzorom odvjetnika i psihologa.⁵⁶ Druga se etapa odvija tako da student dobiva priliku pružiti pravnu pomoć stvarnom potrošaču i primijeniti stečena znanja iz prve faze u provođenju intervjua.⁵⁷ Intervjui u drugoj fazi provode se uz prisustvo odvjetnika s obzirom na to da klinika često ima snažnu suradnju s odvjetničkom komorom.⁵⁸ Navedena se metoda provođenja pravnih intervjua pokazala odličnom na primjeru luksemburške pravne klinike jer su se studenti osjećali puno ugodnije kad je prilikom provođenja intervjua s njima bio prisutan i odvjetnik.⁵⁹

3.2.5. Provjera kvalitete pružene pravne pomoći

Nadzor nad studentima od strane njihovih mentora i provjera pružene pravne pomoći važno je i s obrazovnog i sa socijalnog aspekta pravnih klinika. Dok je upravo odnos između mentora i studenta važan za to da student uči pružajući pravnu pomoć, istovremeno je kontrola od strane profesionalca važna za stranku i osigurava kvalitetu pravne pomoći koja joj se pruža. Dobre kliničke prakse su pokazale da se uloga mentora ne razlikuje previše od klinike do klinike. Uglavnom su mentori profesori prava ili vanjski suradnici-praktičari. Uzmemo li za primjer već spomenutu Pravnu kliniku za zaštitu prava potrošača u Luxembourg, nadzor nad studentima ovdje vrše odvjetnici s kojima Klinika surađuje.⁶⁰ Ulogu nadzora studenta, ali i ulogu onih koji studentima daju različite pravne savjete za buduću profesiju, imaju i mentori Pravne klinike u Newcastleu pri Sveučilištu u Northumbriji.⁶¹

Da bi se došlo do kvalitetnog rješenja pravnog problema, potrebno je da studenti među sobom, a potom i s mentorom, imaju prilike raspraviti o pitanjima koja je stranka postavila, a da pri tome dođu do rješenja koje će zadovoljiti neposredne potrebe stranke.⁶² Također, važno je da mentor skrene pažnju studentu na promišljenu i kritičku analizu na koji način primjena neke norme zadovoljava potrebe društva ili specifične stranke.⁶³ Isto tako, važno je da mentor u povratnoj informaciji koju daje studentu prilikom kontrole predložene pravne pomoći potiče studenta na kreativnost. Istovremeno, ako uoči da je student propustio uočiti nekakav važan detalj u činjeničnom stanju, mentorova je uloga da ga na to upozori.⁶⁴

Također, ističe se da je zadaća klinike paziti na dosljednost svojih mentora.⁶⁵ Profesionalci uključeni u pružanje pravne pomoći ulijevaju povjerenje, kako za same stranke, tako i za sveučilišnu zajednicu općenito, opovrgavajući ideje da je ljestvica pravnih klinika u pružanju pravne pomoći previsoko postavljena.⁶⁶ Kao mentori u radu pravnih klinika mogu sudjelovati kako profesori prava, tako i vanjski suradnici, poput sudaca, odvjetnika i ostalih

⁵⁴ *Clinique juridique en droit européen, op.cit.* u bilj. 45.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Poillot, *op. cit.* u bilj. 28., str. 20.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Poillot, *op. Cit.* u bilj. 26., str. 19.

⁶¹ Donnelly, *op. cit.* u bilj. 22., str. 34.

⁶² Brayne, Evans, *op. cit.* u bilj. 26., str. 157.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*, str. 156.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*

koji su u doticaju s praksom.⁶⁷ Ovdje se javlja problem koji se očituje u tome što praktičari često nisu ujedno i dobri učitelji, a odnos između mentora i studenta ne može se lako kontrolirati.⁶⁸ Tako kvaliteta edukacije studenta, ali i pružene pravne pomoći može uvelike varirati, ovisno o tome tko je mentor i kakva su njegova pravna, ali i pedagoška znanja.⁶⁹ Kao jedno od potencijalnih rješenja za takav problem navodi se ideja o dvostrukoj provjeri pružene pravne pomoći.⁷⁰ Ona bi se sastojala u tome da vanjski suradnik prvo procijeni studentovo rješenje samog predmeta, a da konačnu provjeru, prije pružanja pravne pomoći, napravi neki od članova akademske zajednice, a koji bi ujedno bio i član kliničkog osoblja zadužen za takvu, dodatnu kontrolu.⁷¹ Osim ovakvog rješenja, moguća je opcija i educirati vanjske suradnike o tome kako da pristupe studentu prilikom mentoriranja.⁷²

Upravo su dobri radni odnosi, prije nego sam rezultat rada na papiru, ključan element u analizi kvalitete djelovanja pravnih klinika.⁷³ Student će tako motivaciju i zadovoljstvo pronaći ne samo u samom zadatku, već u bliskoj i intenzivnoj vezi između mentora i tima.⁷⁴ Učenje se, možda čak i više nego kroz upute koje mentor daje, potiče time što on postaje uzor studentu.⁷⁵

Iskustvo pravne klinike usmjerava studenta u relativno "neistražene vode", ali to ipak čini sa sigurnosnom mrežom potpore koja uključuje kako prethodnu pripremu, tako i kvalitetan nadzor.⁷⁶ Susret s praksom za studenta je ipak velika promjena. On uči kako pravo u praksi funkcionira i kako ono može riješiti neki problem. Također, pružanje pravne pomoći prilika je studentu da svoje kompleksno pravno znanje prenese u pravni savjet koji mora biti jednostavan i razumljiv stranci.⁷⁷ Ključno je, stoga, da mentor za studenta razvije okruženje u kojem se student istovremeno osjeća i izazvan problemom, ali i osiguran mentorovim vodstvom. To je ujedno i razlog koji kliničko pravno obrazovanje čini specifičnim u odnosu na obrazovanje organizirano kroz predavanja i seminare.⁷⁸ U interakciji s iskusnim pravnicima praktičarima uključenima u rad klinike, studenti usvajaju etičke standarde i vrijednosti pravne struke, pravila profesionalizma i osobne odgovornosti, istinski razumijevajući ulogu i značaj pravnih profesionalaca.⁷⁹

3.2.6. Održivost kliničkog pravnog obrazovanja i odgovornost za financiranje

Vodeći se pretpostavkom da se većina pravnih klinika osnivaju kao ustrojbene jedinice pravnih fakulteta, možemo zaključiti kako bi financiranje klinike trebalo biti primarno na teret tih pravnih fakulteta. Budući da i pravni studiji imaju ograničene resurse, sredstva za funkcioniranje pravne klinike trebalo bi potražiti izvan sfere visokih učilišta. Da bismo utvrdili gdje bi bilo dobro potražiti sredstva za financiranje kliničkog rada prvo je potrebno definirati potrebe klinike.⁸⁰ Prvenstveno, klinike trebaju sredstva za podmirenje administrativnih troškova i troškova nabave informatičke i uredske opreme potrebne za redovito

⁶⁷ Evans, Hyams, *op. cit.* u bilj. 41., str. 23.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Evans, Hyams, *op. cit.* u bilj. 41., str. 23.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Brayne, Evans, *op. cit.* u bilj. 26., str. 154.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Giddings, J., *Promoting Justice through clinical legal education*, Justice Press, Melbourne, 2013., str. 70.

⁷⁷ Dignan, *op. cit.* u bilj. 51.

⁷⁸ Giddings, *op. cit.* u bilj. 71, str. 89.

⁷⁹ Petrušić, Konstantinović-Vilić, Žunić, *op. cit.* u bilj. 9., str. 13.

⁸⁰ Nowak, C.; Wiaderek, G., *The Administration and Management of Legal Clinics*, u: Łomowski, D. (ur.), *The Legal Clinic. The Idea, Organization and Methodology*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warsaw, 2005., str. 84.

poslovanje. Nadalje, radi osiguranja kvalitete pružanja pravne pomoći i ostvarenja svoje misije, klinike ulažu i u edukacije svojih studenata, projekte vanjskih klinika te provođenje aktivnosti edukacije javnosti poput održavanja tribina i panela izvan rezidentne klinike. Kako je za ostvarenje misije pravne klinike bitno ne samo da navedene aktivnosti pravnih klinika postoje, već i da građani znaju za njihovo postojanje, značajne troškove mogu stvoriti i održavanje internetskih stranica te troškovi promocije. Mnoge organizacije čine čestu pogrešku u poduzimanju promotivnih aktivnosti s vremena na vrijeme, dok bi taj proces trebao biti dobro planiran, što naravno iziskuje dodatne troškove.⁸¹ Također, neke pravne klinike nisu u mogućnosti koristiti prostore matičnog fakulteta što za sobom povlači troškove iznajmljivanja i održavanja prostora, a uočio se i problem u činjenici da je zaposlenicima fakulteta zaduženima za vođenje kliničkog programa teško te obveze balansirati s drugim akademskim obvezama poput održavanja druge nastave, spremanja ispita na doktorskom studiju i sl.⁸² S druge strane, zapošljavanje osoblja čiji bi jedini posao bio rad u pravnim klinikama, uvelike bi poboljšao sam način rada i organizacije pravnih klinika, ali predstavlja i veliki trošak pravnim klinikama. Iz navedenog se može uočiti da su klinikama itekako potrebna financijska sredstva za njihov rad, a dokaz tome je i gašenje pravnih klinika na području srednje i istočne Europe koji su započete donacijama raznih europskih projekata - čim su donacije potrošene, pravne klinike su zatvarane.⁸³

Uz pitanje potrebe za financiranjem povezano je i pitanje odgovornosti za financiranje. Navedeno pitanje stvara i šire implikacije te se u državama koje pravne klinike svrstavaju u ovlaštene pružatelje besplatne pravne pomoći može povezati s pravom na pristup pravosuđu iz Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda.⁸⁴ U skladu s tim, neki autori smatraju da je financiranje uređenja sustava besplatne pravne pomoći primarna zadaća društvene zajednice.⁸⁵ Međutim, za potrebe ovog rada fokusirat ćemo se na pitanje tko je primarno odgovoran za financiranje kliničkog pravnog obrazovanja. Je li to država, kojoj je u interesu da na tržište rada izlaze pravnici osposobljeni znanjima i vještinama potrebnima za rad u struci i posljedično brži i efikasniji u rješavanju pravnih problema građana, ili pravni fakultet, koji uz istovjetne razloge kvalitetnim kliničkim programom može privući potencijalne studente, ili je to netko treći, npr. jedinica lokalne samouprave?

U ranije navedenom istraživanju europskih pravnih klinika autorice Clelie Bartoli u kojem je sudjelovalo 86 klinika iz 26 europskih zemalja, dobiveni su podaci o iznosu financijskih sredstava kojima pojedine klinike godišnje raspolažu.⁸⁶ Tako s manje od 10 000 eura raspolože 16% klinika, a s iznosom između 10 000 i 20 000 eura raspolaže najveći broj anketiranih klinika - njih 65%.⁸⁷ Iznos između 20 000 i 30 000 eura dobiva 1% klinika, dok s iznosom između 30 000 i 40 000 eura raspolaže 3% klinika.⁸⁸ Iznos veći od 40 000 eura dobiva samo 6% klinika, dok 9% klinika ima neznčajne troškove ili uopće nema troškova.⁸⁹

⁸¹ *Ibid.*, str. 100.

⁸² Akšamović, Genty, *op. cit.* u bilj. 14., str. 432.

⁸³ Bartoli, *op. cit.* u bilj. 18, str. 61., i Akšamović, Genty, *op. cit.* u bilj. 14, str. 432.

⁸⁴ članak 6. Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Narodne novine, Međunarodni ugovori, br. 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10.

⁸⁵ Preložnjak, B., *Besplatno informiranje i savjetovanje kao pretpostavka pristupa pravosuđu. Evaluacija uređenja u Hrvatskoj iz komparativne perspektive*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 65, br. 5, 2015., str. 737., i *The Free Legal Aid Implementation Report*, The European Union's IPA 2009 Programme for Croatia, Twinning Light Project HR/2009/IB/JH/03TL Improvement of Free Legal Aid System, 2012., str. 99.

⁸⁶ Države koje su sudjelovale u istraživanju: Bjelorusija, Hrvatska, Cipar, Češka, Estonija, Finska, Francuska, Njemačka, Grčka, Irska, Italija, Litva, Luksemburg, Malta, Poljska, Portugal, Rumunjska, Slovačka, Slovenija, Španjolska, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Bjelorusija, Norveška, Turska i Ukrajina; Bartoli, C., *op. cit.* u bilj. 18., str. 42.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ *Ibid.*

Sudionici ankete također su naveli podatke i o izvoru financiranja. Tako je 60% klinika financirano od strane pravnog fakulteta, 26% od zaklada i privatnih subjekata, a samo 13% od lokalnih ili nacionalnih vladinih agencija.⁹⁰ Što se tiče dodatnih izvora financiranja, ispitivano je i u kojoj mjeri pravne klinike koriste ili su pokušale koristiti sredstva iz projekata EU. Tako je 10% klinika odgovorilo da nije zainteresirano za sredstva EU jer nemaju potrebu za tim sredstvima.⁹¹ Nadalje, istraživanje je pokazalo da ostale klinike, koje su zainteresirane za europska sredstva, odnosno njih 25% nije nikad pokušalo zatražiti sredstva jer smatraju da je procedura složena. Oko 50% klinika je navelo da nisu aplicirali za sredstva jer nisu zadovoljavali određeni kriterij, dok je 10% podnijelo prijavu koja je odbijena.⁹² Od ukupnog broja ispitanih klinika samo je 7% klinika podnijelo prijavu i dobilo sredstva.⁹³

Analiziramo li pojedinačne primjere izvora i sredstava financiranja, možemo doći do još zanimljivijih rezultata. Primjerice, norveški *Juss-Buss* zajednički financiraju Ministarstvo pravosuđa, grad Oslo i niz dobrotvornih organizacija, a godišnji proračun iznosi impresivnih 526.315 eura.⁹⁴ Pored toga, matični fakultet osigurava uvjete za rad: ured, informatičku opremu te djelatnike koji nadgledaju rad pravne klinike. Dobar primjer je i danska klinika *Gellerupparken Retshjælp* koja je ustrojena kao samoupravna institucija,⁹⁵ a financirana je od strane Ministarstva pravosuđa,⁹⁶ kao i sve druge institucije koje u Danskoj pružaju pravnu pomoć.⁹⁷ Također, valja istaknuti i primjer Pravne klinike *Strythclyde* iz Glasgova koju zajednički financiraju Sveučilište Strythclyde i različite sponzorske organizacije.⁹⁸ Sveučilište svoj dio koji ulaže u pravnu kliniku odvaja od sredstava Pravnog fakulteta, Udruženja diplomiranih studenata, Alumni fonda i Sveučilišnog fonda za razmjenu znanja.⁹⁹ Švedska pravna klinika *Juristjouren* u Lundu je neovisna neprofitna organizacija koju vode studenti prava na Sveučilištu u Lundu, a njihov ured u središtu grada financira općina.¹⁰⁰

4. Kliničko obrazovanje u Hrvatskoj i njegove organizacijske karakteristike

4.1. Povijesni pregled

U Hrvatskoj je prva Pravna klinika osnovana 2003. godine na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Osijeku u sklopu već spomenutog trenda širenja pravno-kliničkih programa u države srednje i istočne Europe. Trogodišnju financijsku potporu za osnivanje i rad klinike omogućila je zaklada *Open Society*.¹⁰¹ Nakon kraćeg razdoblja rada, pravna klinika zbog nedostatnih financijskih sredstava prestaje s radom.¹⁰²

Intenzivniji razvoj pravnih klinika započinje tek 2008. godine donošenjem Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći budući da je on propisivao da visoka učilišta koja izvode sveučilišne studije u znanstvenom području prava mogu putem pravnih klinika u okviru primar-

⁹⁰ Bartoli, *op. cit.* u bilj. 18., str. 49. – 50.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Ibid.*

⁹⁴ Hammerslev, Olesen, Halvorsen Rønning, *op. cit.* u bilj. 12., str. 149.

⁹⁵ *Gellerupparkens Retshjælp*, <http://www.gpret.dk/>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ Winkler, E., *Clinical Legal Education: A report on the concept of law clinics*, objavljeno na: https://law.handels.gu.se/digitalAssets/1500/1500268_law-clinic-rapport.pdf. Pristupljeno 10. ožujka 2018., str. 15.

⁹⁸ *Ibid.*, str. 26.

⁹⁹ *Ibid.*, str. 104.

¹⁰⁰ Schoultz, *op.cit.* u bilj. 13.

¹⁰¹ Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 8.

¹⁰² *Ibid.*

ne pravne pomoći davati opće pravne informacije, pravne savjete i izrađivati pismena.¹⁰³ Donošenje Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći potaknulo je osnivanje dvije nove pravne klinike. Tako je 2009. godine osnovana Pravna klinika Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu, a 2010. godine Pravna klinika Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.¹⁰⁴ Danas je potonja najveća hrvatska pravna klinika s preko 11 000 riješenih predmeta, a po semestru volontira preko sto studenata kliničara.¹⁰⁵ Za razliku od Pravne klinike u Zagrebu u kojoj studenti pružaju pravnu pomoć, u Splitu su pravnu pomoć pružali nastavnici Pravnog fakulteta.¹⁰⁶ Dvije godine nakon osnivanja, klinika u Splitu prestaje s radom, a do njenog ponovnog osnivanja dolazi 2014. godine, kada se i mijenja koncept rada te pravnu pomoć počinju pružati studenti.¹⁰⁷ U isto vrijeme kao ogranak osječke Pravne klinike osniva se i Pravno-ekonomska klinika čiji je cilj pružanje potpore razvoju malog i srednjeg poduzetništva na lokalnoj razini.¹⁰⁸

4.2. Organizacijske karakteristike

U narednim potpoglavljima obradit će se organizacijske karakteristike hrvatskih pravnih klinika, služeći se onima koje su obrađene i na europskim primjerima. Te će karakteristike, dakle, obuhvaćati pitanje obvezatnosti odnosno fakultativnosti kliničkog kolegija, njegovog trajanja, priznanja akademskih bodova za sudjelovanje u radu pravnih klinika, specijalizacija pravnih klinika, pristupa strankama, metode provjere kvalitete pružene pravne pomoći, održivosti kliničkog pravnog obrazovanja i odgovornost za financiranje. Odabrane organizacijske karakteristike obradit će se na temelju odgovora pravnih klinika na pitanja postavljena u Upitniku.

4.2.1. Obvezatnost ili fakultativnost kliničkog obrazovanja

Istraživanje na temelju Upitnika pokazalo je da je klinički kolegij na svim hrvatskim pravnim fakultetima fakultativnog karaktera. U radu splitske Pravne klinike trenutno je aktivnih 25 kliničara, u osječkoj Pravno-ekonomskoj klinici je trenutno aktivnih 82 kliničara, u „Osijek PRO BONO“ klinici trenutno je aktivno 50 studenata, a najveća je zagrebačka Pravna klinika, s ukupnim brojem od 108 trenutno aktivnih kliničara.¹⁰⁹ Činjenica da su svi klinički kolegiji fakultativni ne treba iznenađivati jer je hrvatsko kliničko obrazovanje u začecima. U prilog fakultativnosti ide i omjer broja studenata i nastavnika koji je prevelik pa bi se obvezatnošću kolegija izgubila kvaliteta rada sa studentima.

Što se tiče načina odabira studenata za rad u pravnim klinikama, istraživanje na temelju Upitnika je pokazalo da je motivacija za rad najbitniji faktor pri izboru prijavljenih studenata u zagrebačkoj Pravnoj klinici (ocjena 5), dok na izbor manje utječu prethodno iskustvo u radu i broj položenih ispita (ocjene 3). Da je motivacija najvažnija za sudjelovanje u zagrebačkoj Klinici pokazuje i činjenica da se prijava za sudjelovanje u radu dopušta svim studentima treće, četvrte i pete godine studija, a iznimno i izrazito motiviranim studentima druge godine studija.¹¹⁰ Na izbor studenata u sve hrvatske pravne klinike nimalo

¹⁰³ Članak 14. Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći, Narodne novine, br. 143/13.

¹⁰⁴ *Pravna klinika u Splitu*, <http://pravnaklinika.unist.hr/>. Pristupljeno 14. travnja 2018; i *Pravna klinika u Zagrebu*, <http://klinika.pravo.unizg.hr/povijest-vizija-misija-i-ciljevi>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

¹⁰⁵ Pitanje 26. Upitnika (*Ako imate kakav dodatan komentar vezan za kurikulum, ovdje ga unesite.*)

¹⁰⁶ Preložnjak, *op. cit.* u bilj. 21., str. 12. – 13.

¹⁰⁷ *Pravna klinika u Splitu*, <http://pravnaklinika.unist.hr/>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

¹⁰⁸ Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 7.

¹⁰⁹ Pitanje 7. Upitnika (*Koji broj studenata sudjeluje u radu Vaše pravne klinike po semestru?*)

¹¹⁰ *Pravna klinika u Zagrebu*, https://www.pravo.unizg.hr/studenti/pravna_klinika. Pristupljeno 14. travnja 2018.

ne utječe prosjek ocjena kandidata (ocjena 1).¹¹¹ Zanimljivo je naglasiti da studenti koji se prijavljuju za sudjelovanje u radu zagrebačke Klinike već prilikom prijave mogu naglasiti svoje preferencije vezane uz pravno područje u kojem bi voljeli raditi. Student će tako biti primljen u pojedinu kliničku grupu ovisno o tome kako je prilikom razgovora za prijem u Kliniku opravdao svoj interes za određeno pravno područje kojim se grupa bavi.

Motivacija za rad najbitniji je faktor i u osječkoj Pravno-ekonomskoj klinici (ocjena 5). Navodi se da je prednost motivacije za rad u tome što ista može kompenzirati sve druge nedostatke. Međutim, pri izboru kliničara značajnu ulogu igra i prosjek ocjena kandidata (ocjena 4), a u obzir se uzima i prethodno iskustvo (ocjena 3). U Pravnoj klinici „Osijek PRO BONO“ motivacija za rad je također najbitniji faktor (ocjena 5).¹¹²

S druge strane, u splitskoj se Pravnoj klinici uvjeti za primanje određenog studenta razlikuju s obzirom na različite grupe i nisu određeni kvantitativno (brojem godine odnosno brojem položenih ispita), već kvalitativno (položenim točno određenim ispitima) pa je tako primjerice nužni preduvjet za sudjelovanje u Grupi za građansko pravo da je student položio ispite iz kolegija Građansko pravo 1, Građansko pravo 2 te Građansko procesno pravo. Međutim, prilikom izbora unutar grupe prijavljenih studenata koji zadovoljavaju navedeni preduvjet, prednost se daje motivaciji za rad (ocjena 5), pred prosjekom ocjena (ocjena 2).¹¹³

Rezultati istraživanja provedenog na temelju Upitnika ukazuju na to da prethodno iskustvo studenta nije od presudne važnosti da bi on sudjelovao u radu klinike. Međutim, iz splitske Klinike ističu da često na intervjuima s kandidatima za kliničare postavljaju i hipotetske slučajeve, pa se na temelju odgovora studenata procjenjuje kako se student snalazi u praksi. I u zagrebačkoj se Klinici postupa slično, s time da se često naglasak stavlja na socijalnu osjetljivost studenta. Tako su pitanja često vezana uz to kako bi student reagirao u situacijama u kojima je stranci prilikom intervjua potrebno da se smiri, da je se utješi, i sl.¹¹⁴

4.2.2. Trajanje kliničkog kolegija i priznanje akademskih bodova za sudjelovanje

Što se tiče trajanja kliničkog kolegija, istraživanje na temelju Upitnika je pokazalo da na razini hrvatskih pravnih klinika postoje različita rješenja. Splitski Pravni fakultet favorizira duže trajanje kliničke prakse pa tako student sudjelovanjem u radu Klinike kroz dva ili više semestara stječe pravo upisivanja izbornog kolegija Besplatna pravna pomoć u IX. semestru studija, u okviru kojeg se honorira sudjelovanje u radu Klinike. Pod istim uvjetima se, uz odobrenje dekana, stječe pravo na korištenje rada u Klinici umjesto obvezne prakse u X. semestru studija.

Na zagrebačkom Pravnom fakultetu studentu je pravna klinika ponuđena kao jedan od oblika praktične nastave u okviru IX. semestra studija. Međutim, za uspješno polaganje te vrste praktične nastave dovoljno je sudjelovanje u radu u trajanju od jednog semestra, tijekom kojeg student mora odraditi barem 90 sati volontiranja u samoj Klinici te dodatnih 10 sati volontiranja u jednoj od udruga civilnog društva s kojima Klinika surađuje. Duži se ostanak ne honorira dodatnim akademskim bodovima, no unatoč tome većina studenata ostaje duže od jednog semestra. Prema internim podacima Klinike, u ljetnom semestru akademske godine 2017./2018. od ukupnog broja studenata-kliničara samo 35% novih kliničara. Navedeni podatak ukazuje na činjenicu da i studenti prepoznaju doprinos kliničkog obrazovanja razvoju vlastitih profesionalnih i/ili drugih vještina, odnosno da će im duži klinički staž povećati šanse za zaposlenje nakon stjecanja diplome.

¹¹¹ Pitanje 12. Upitnika (*Procijenite u kojoj mjeri (1-5) na izbor studenata utječe prosjek ocjena.*)

¹¹² Pitanje 11. Upitnika (*Procijenite u kojoj mjeri (1-5) na izbor studenata utječe motivacija za rad.*)

¹¹³ Pitanje 12. Upitnika (*Procijenite u kojoj mjeri (1-5) na izbor studenata utječe prosjek ocjena.*)

¹¹⁴ Pitanje 14. Upitnika (*Postoji li još koji kriterij prema kojem birate studente kliničare? Ako da, koji?*)

Na osječkom Pravnom fakultetu klinički je kolegij obje pravne klinike također dio kurikuluma X. semestra studija.¹¹⁵ Klinička praksa traje 15 tjedana, a kao i na zagrebačkom Pravnom fakultetu, predviđeni broj sati rada je 90.¹¹⁶

Osim kriterija trajanja kliničke prakse, valja spomenuti i kriterij priznanja akademskih bodova (ECTS bodova) za sudjelovanje u radu pravne klinike. Splitska Pravna klinika sudjelovanje u radu klinike smatra vrstom prakse te isto honorira u sklopu X. semestra studija s 20 ECTS bodova, a odrađivanje prakse u klinici dodatno se honorira studentima koji u IX. semestru upišu kolegij "Besplatna pravna pomoć" koji nosi šest ECTS bodova.¹¹⁷ Zagrebačka Pravna klinika i osječka Pravno-ekonomska klinika sudjelovanje u radu pravne klinike honoriraju s 10 ECTS bodova.¹¹⁸ Upitno je koliko akademski bodovi za uspješno polaganje kliničkog kolegija na zagrebačkom i osječkom fakultetu odražavaju stvarnu opterećenost studenata. Primjerice, u zagrebačkoj Pravnoj klinici za uspješno polaganje kolegija treba odraditi 90 sati volontiranja u samoj klinici i dodatnih 10 sati u nekoj od udruga civilnog društva. Međutim, samim sudjelovanjem na redovitim sastancima i dežurstvima kliničke grupe, izradom minimalno potrebnih pet pravnih mišljenja te sudjelovanjem u projektu vanjskih klinika značajno se premašuje predviđeni broj sati. Ta diskrepancija između predviđenog i utrošenog vremena kod dodjeljivanja akademskih bodova problematizirana je i u analizi europskih pravnih klinika.¹¹⁹

U kontekstu priznanja ECTS bodova za odrađenu praksu u pravnoj klinici valja spomenuti i *erasmus* studente. Budući da, primjerice, u zagrebačkoj Pravnoj klinici praksu odrađuju i *erasmus* studenti te postoji poseban kurikulum prilagođen njima,¹²⁰ i njihovo sudjelovanje u radu pravne klinike trebalo bi se honorirati adekvatnim brojem ECTS bodova.

4.2.3. Specijalizacija pravnih klinika

Istraživanjem na temelju Upitnika utvrđeno je da je među domaćim pravnim klinikama najuže specijalizirana Pravno-ekonomska klinika u Osijeku. Pravna klinika u Splitu ima samo unutarnju specijalizaciju za određena pravna područja, dok zagrebačka Pravna klinika djeluje unutar sedam grupa namijenjenih određenim skupinama stranaka. Osječka Pravna klinika nije specijalizirana, a prima uglavnom predmete iz područja građanskog prava.¹²¹

Pravno-ekonomska klinika Pravnog i Ekonomskog fakulteta u Osijeku dominantno se bavi problematikom trgovačkog prava, a osnovana je s ciljem pružanja potpore razvoju malog i srednjeg poduzetništva na lokalnoj razini.¹²² Ciljana kategorija korisnika su poduzetnici početnici, i to posebno nezaposlene osobe koje uz pomoć sredstava sa zavoda za zapošljavanje pokreću vlastiti posao. Osim navedenih osoba, to su i mali poduzetnici i obrtnici kojima treba pravni i/ili ekonomski savjet.¹²³ Razlog osnivanja Pravno-ekonomske klinike Pravnog i Ekonomskog fakulteta u Osijeku, kao jedinstvenog primjera interdisciplinarnih klinika u svijetu, leži u prepoznatoj potrebi interdisciplinarnog pristupa u rješavanju poduzetničkih problema.¹²⁴

¹¹⁵ Pitanje 23. Upitnika (*Na koji je način klinika inkorporirana u kurikulum fakulteta?*)

¹¹⁶ *Pravni fakultet u Osijeku*, <http://www.pravos.unios.hr/integrirani-preddiplomski-i-diplomski-sveucilisni-studij/izvedbeni-plan>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

¹¹⁷ *Pravni fakultet u Splitu*, <http://www.pravst.unist.hr/program.php?p=18&s=39>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

¹¹⁸ *Pravni fakultet u Zagrebu*, https://www.pravo.unizg.hr/pravni-studij/5.godina/nastavni_plan. Pristupljeno 14. travnja 2018., i *Pravni fakultet u Splitu*, <http://www.pravos.unios.hr/integrirani-preddiplomski-i-diplomski-sveucilisni-studij/izvedbeni-plan>. Pristupljeno 14. travnja 2018.

¹¹⁹ Bartoli, *op. cit.* u bilj. 18., str. 51.

¹²⁰ Pitanje 23. Upitnika (*Na koji je način klinika inkorporirana u kurikulum fakulteta?*)

¹²¹ Pitanje 26. Upitnika (*Ako imate kakav dodatan komentar vezan za kurikulum, ovdje ga unesite.*)

¹²² Akšamović, Šimunović, *op.cit.* u bilj. 5, str. 7.

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ *Ibid.*

Na ovom mjestu ističemo i važnost interdisciplinarnog pristupa. Upravo interdisciplinarnost može biti od velikog utjecaja na kvalitetu rada pojedine klinike. Cilj interdisciplinarnosti je pristupiti problemu cjelovito, a ne obraditi samo njegov pravni dio. Tako stranka dobiva potpunije rješenje svog problema, a student se uči obraćati pozornost ne samo na pravnu, nego i na ostale dimenzije pojedinog pitanja.¹²⁵ Tako se nameće pitanje je li lakše omogućiti interdisciplinarni pristup problemu kad je klinika fokusirana na neko uže pravno područje, kao što je to slučaj osječke Klinike. Treba spomenuti da u svijetu postoje tzv. *Small Business Clinics*, odnosno klinike koje pružaju pravne savjete malim i srednjim poduzetnicima.¹²⁶ Pravno-ekonomska klinika u Osijeku od njih se razlikuje po tome što ona poduzetnicima osigurava pravni i ekonomski savjet, dok potonje klinike daju samo pravne ili samo ekonomske savjete, što je puno uži raspon poslova od poslova koje osigurava osječka Pravno-ekonomska klinika.¹²⁷

Splitska Pravna klinika ima svojevrсну unutarnju specijalizaciju za određena pravna područja, koja uključuje grupu za građansko pravo, za radno i upravo pravo, za obiteljsko pravo i za ovršno pravo. U odgovoru na pitanje u Upitniku je naglašeno kako postoje planovi i za dodatnu specijalizaciju.¹²⁸

Zagrebačka Pravna klinika načelno prima sve vrste predmeta, pa se tako studenti bave rješavanjem kako građanskih, tako i kaznenih i upravnih predmeta. Međutim, studenti su podijeljeni u rad u grupama, a svaka grupa od njih sedam zadužena je za određeno pravno područje. Drugim riječima, specijalizacija nije vanjska, već isključivo unutarnja. Tako postoje grupe za pomoć građanima u ovršnom postupku, za pomoć tražiteljima azila i strancima, za prava djece i obiteljsko uzdržavanje, za suzbijanje diskriminacije i manjinska prava, za zaštitu i pomoć žrtvama i svjedocima kaznenih djela, za zaštitu prava pacijenata, i na kraju, za zaštitu prava radnika. Kad Klinika primi predmet, on se dodjeljuje onoj grupi uz čije je područje tematski vezan, a kad se radi o kakvom predmetu koji ne spada ni u jedno od spomenutih područja, on se dodjeljuje onoj grupi koja je u tom trenutku najmanje opterećena predmetima. Dakle, Klinika će načelno primiti sve vrste predmeta, bez obzira na područje svoje specijalizacije, što je svakako korisno za stranke koje se Klinici obraćaju. Međutim, valja naglasiti da će se predmeti vezani uz područje neke od grupa gotovo uvijek dodjeljivati toj grupi, što omogućuje studentima pojedine grupe da su ipak češće u doticaju s određenim pravnim područjem, tj. određenim tipom stranaka i sličnim problemima za koje je grupa specijalizirana. Tako bi se moglo reći da unutar svake grupe postoji određena specijalizacija, ali da se istovremeno omogućuje primanje raznolikog spektra predmeta. Ne treba zaboraviti da studenti prilikom prijave za volontiranje u zagrebačkoj Pravnoj klinici mogu birati grupu koja je najbliža njihovim interesima pa im volontiranje u toj grupi omogućuje dublje upoznavanje s problemima iz područja koje studenta zanima. Također, studentima je omogućeno da kroz različite suradnje s udrugama i organizacijama dodatno produbljuju svoje znanje.¹²⁹ Treba naglasiti i da upravo specijalizacija zagrebačke Pravne klinike olakšava spomenute aktivnosti edukacije javnosti. Tako, primjerice, grupa specijalizirana za zaštitu prava pacijenata surađuje s nekoliko udruga tako da se određene skupine pacijenata, npr. dijabetičare, educira o njihovim pravima iz zdravstvenog i mirovinskog osiguranja, iz sustava socijalne skrbi, itd. Edukacija se provodi kroz prezentacije koje drže studenti kliničari ili kroz izradu brošura koje sadrže osnovne upute o pravima pacijenata i načinu na koji se ta prava ostvaruju. Isto tako, kliničari Grupe za suzbijanje diskriminacije

¹²⁵ Brayne, Evans, *op. cit.* u bilj. 26., str. 157.

¹²⁶ Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 7.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ Pitanje 20. Upitnika (*Je li Vaša klinika specijalizirana za određene pravne grane? Ako jest, kojim se pravnim granama bavi?*)

¹²⁹ Pitanje 21. Upitnika (*Ima li Vaša klinika suradnje s udrugama civilnog društva i drugim klinikama? Ako da, kako ih ostvarujete?*)

i zaštitu prava manjina u sklopu suradnje sa Zakladom „Zajednički put“ održavaju javne tribine odnosno predavanja kojima osobama starije životne dobi približavaju pravni sustav te ih savjetuju o njihovim pravima, pretežno iz područja mirovinskog i zdravstvenog sustava te sustava socijalne skrbi, ali im odgovaraju i na druga pitanja iz raznih dijelova prava, posebno ovršnog postupka.

Navedeno, međutim, nikako ne umanjuje mogućnost da i pravna klinika koja nije specijalizirana bude uključena u aktivnosti edukacije javnosti ili da surađuje s različitim organizacijama, kao što su to primjeri klinika u Splitu i Osijeku.¹³⁰

4.2.4. *Pristup strankama*

Najsloženiji pristup primanju predmeta među hrvatskim pravnim klinikama ima Pravno-ekonomska klinika u Osijeku. Tako se u Pravno-ekonomsku kliniku primaju predmeti nakon prvog kontakta sa strankom, nakon čega se ovisno o činjeničnom stanju procjenjuje je li predmet uopće u nadležnosti Klinike. U slučaju da jest, idući korak je formiranje ekspertnih grupa studenata i njihovih mentora koji će raditi na konkretnom predmetu. Nakon zaprimanja predmeta i formiranja radne grupe s klijentom se zakazuje termin za intervju.¹³¹ Sastav radnih grupa ovisi o tome je li predmet više pravne ili ekonomske naravi. Međutim, bez obzira na vrstu zaprimljenog predmeta, grupa uvijek ima dva mentora – jednog pravnik i jednog ekonomista. Nakon formiranja radnih grupa, mentori održavaju preliminarni sastanak s kliničarima, na kojem upoznaju studente s činjeničnim stanjem konkretnog predmeta. Osim toga, mentori upućuju studente na literaturu, propise i/ili gradivo koje bi im moglo koristiti u rješavanju konkretnog predmeta te studenti razgovor sa strankom obavljaju uz prisutnost dvoje mentora.¹³²

Splitska Pravna klinika predmete prima putem elektroničke pošte ili razgovorima sa strankama na dežurstvu. Predmeti se u pravilu ne primaju telefonski. Na intervjuima je prisutan i studentski mentor dežurne grupe, a ako to zahtijeva složenost situacije, tada se priključuje i administrator Klinike. Također, istaknuto je da se unutar splitske Pravne klinike redovito organiziraju radionice iz svih pravnih područja kojima se Klinika bavi.¹³³

Pravna klinika „Osijek PRO BONO“ prima predmete također provođenjem intervjua sa strankama. Na intervjuima su prisutni kliničari i studentski mentori, ali ponekad i odvjetnici-mentori s kojima Klinika surađuje. Vezano uz edukacije koje provode, iz „Osijek PRO BONO“ klinike ističu da s vremena na vrijeme provode edukacije u područjima etike u postupanju sa strankama i predmetima, ali i u nekim drugim područjima, kao što su pravo na besplatnu pravnu pomoć ili zaštita potrošača.¹³⁴

Zagrebačka Pravna klinika predmete također najčešće prima putem intervjua sa strankama. Na intervjuu nisu prisutni mentori, ali poželjno je da sa strankom razgovaraju uvijek barem dva kliničara. Tako će jedan kliničar voditi razgovor sa strankom i bilježiti važne činjenice, dok će drugi usporedno pratiti razgovor i provjeriti činjenice u strankinoj dokumentaciji. Bitno je da student nikad ne daje pravne informacije na samom intervjuu. U slučaju da se kroz rješavanje predmeta uoči da neka od bitnijih činjenica nedostaje, mentor će upozoriti na to pa će student stranku naknadno kontaktirati i nadopuniti činjenično stanje. Vezano uz pitanje edukacija o odvjetničkoj etici i pristupu strankama, i zagrebački se studenti educiraju o tome, već tijekom prvih dana u Klinici.¹³⁵

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 8.

¹³² Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 8.

¹³³ Pitanje 18. Upitnika (*Provodite li kakve edukacije za kliničare vezane za pristup strankama? Provodite li određene dodatne edukacije za studente kliničare, npr. iz određenih područja prava?*)

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ *Ibid.*

4.2.5. Provjera kvalitete pružene pravne pomoći

Princip po kojem se provjerava kvaliteta pružene pravne pomoći odnosno kvaliteta rada klinike, u hrvatskim klinikama vrlo je sličan. Osječka Pravno-ekonomska klinika organizirana je tako da studenti u timovima, nakon prikupljanja informacija od stranke o njezinom problemu, održavaju radne sastanke nakon kojih šalju mentorima na pregled potencijalno rješenje.¹³⁶ U nadzoru uvijek sudjeluju dva mentora – jedan pravnik i jedan ekonomist.¹³⁷ Mentori osječke Pravno-ekonomske klinike su nastavno i akademsko osoblje Pravnog i Ekonomskog fakulteta u Osijeku, suci, odvjetnici, ekonomski stručnjaci i drugi praktičari.¹³⁸ Ishođenjem odobrenja od strane oba dodijeljena mentora, studenti sastavljaju konačno pisano rješenje predmeta, koje dostavljaju stranci na način na koji su dogovorili sa samom strankom.¹³⁹

Pravna klinika „Osijek PRO BONO“ surađuje s tri odvjetnika koji provjeravaju kvalitetu pružene pravne pomoći. Pomoć se pruža u obliku pravnih informacija i pravnog savjetovanja.¹⁴⁰

Splitska Pravna klinika pravnu pomoć pruža u obliku pravnih savjeta i općih pravnih informacija. Zaposlenici splitskog Pravnog fakulteta i vanjski suradnici provjeravaju složenija rješenja. U redovima vanjskih suradnika splitske Klinike uglavnom su suci i odvjetnici. Klinika ih trenutno ima desetak, a ta se mreža suradnika stalno širi.¹⁴¹

Zagrebačka Pravna klinika složeniju pravnu pomoć pruža u obliku pravnog mišljenja, a jednostavniju pravnu pomoć u usmenom obliku, kroz opće pravne informacije. Te će jednostavnije pravne informacije koje se daju strankama proći kroz provjeru studentskog mentora kojeg ima svaka pojedina grupa unutar Klinike. Pravna mišljenja, s druge strane, uvijek provjeravaju tzv. akademski mentori. Iako naziv upućuje na to da se radi isključivo o djelatnicima zagrebačkog Pravnog fakulteta, zapravo je riječ o terminu koji je ostao u upotrebi još iz vremena kad među mentorima nije bilo i vanjskih suradnika – praktičara. Danas, tako, u radu zagrebačke Klinike sudjeluje 38 mentora, među kojima se ističu kako profesori s fakulteta, tako i vanjski suradnici, uglavnom odvjetnici specijalizirani za određena područja. Vezano uz problem koji smo iznijeli u komparativnoj analizi europskih pravnih klinika, a to je pitanje koliko je praktičar ujedno i dobar učitelj, valja napomenuti da je u zagrebačkoj Pravnoj klinici prisutna praksa da se među mentorima praktičarima često nađu i bivši kliničari. Iako praktičari, kod njih često postoji i izražen pedagoški pristup jer su i sami jednom bili kliničari i znaju što je studentu važno za naglasiti.¹⁴²

4.2.6. Održivost kliničkog pravnog obrazovanja i odgovornost za financiranje

Uvođenje kliničkog obrazovanja u hrvatske studijske programe većim je dijelom provedeno uz financijsku potporu matičnih pravnih fakulteta, a manjim dijelom uz potporu inozemnih i međunarodnih organizacija, tijela lokalne samouprave te ministarstava nadležnih za pravosuđe.¹⁴³ Primjerice, simulacijska Klinika za građansko pravo Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci osnovana je uz materijalnu potporu Američke odvjetničke komore čijim

¹³⁶ Akšamović, Šimunović, *op. cit.* u bilj. 5., str. 8.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ Pitanje 16. Upitnika (*Tko provjerava kvalitetu pružene pravne pomoći? Ako su to akademski mentori (zaposlenici fakulteta, vanjski suradnici – odvjetnici, odvjetnički vježbenici i sl.), koliko ih klinika ima?*)

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² *Ibid.*

¹⁴³ Preložnjak, *op. cit.* u bilj. 21., str. 17.

je sredstvima opremljena posebna učionica, nabavljena kompjutorska oprema i osigurana dodatna mjesečna potpora nastavnika nositelja predmeta.¹⁴⁴

Kao što je spomenuto, kliničko pravno obrazovanje na Pravnom fakultetu u Osijeku pokrenuto je uz potporu zaklade *Open Society*.¹⁴⁵ Danas se Pravna klinika Pravnog fakulteta u Osijeku „Osijek PRO BONO“ financira od strane matične institucije, projekata Ministarstva pravosuđa i različitih donacija.¹⁴⁶ Istraživanje na temelju Upitnika je pokazalo da voditelji klinike smatraju da bi primaran izvor financija trebala biti matična institucija te da dosadašnje financiranje od matične institucije nije dostatno za provođenje redovnih aktivnosti.¹⁴⁷ Također, ispitanici financiranje od strane jedinice lokalno samouprave ocjenjuju ocjenom 1, a financiranje od strane Ministarstva pravosuđa ocjenjuju ocjenom 2.¹⁴⁸

Kao što je ranije spomenuto, 2014. godine u Osijeku je s radom krenula Pravno ekonomska klinika koja je osnovana na inicijativu katedre za trgovačko pravo Pravnog fakulteta u Osijeku i UNESCO katedre za poduzetništvo pri Ekonomskom fakultetu u Osijeku, a partneri Pravno-ekonomske klinike, uz Hrvatsku udrugu poslodavaca, su poduzetnički inkubator BIOS i Centar za poduzetništvo Osijek.¹⁴⁹ Uz navedene partnere, klinika se financira i putem projekta Ministarstva pravosuđa,¹⁵⁰ no najveći izvor financiranja je matična institucija. Također, iz istraživanja provedenog na temelju Upitnika proizlazi da voditelji Pravno-ekonomske klinike Osijek smatraju kako bi primarni izvor financiranja trebala biti matična institucija te da sredstva koja dobivaju putem projekta Ministarstva pravosuđa nisu dostatna za financiranje cjelokupnog djelovanja Klinike. Vidljivo je da jedinice lokalne samoupravne financijski ne pomažu djelovanje Pravno-ekonomske klinike.¹⁵¹

S druge strane, Pravna klinika Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu financira se iz sredstava dobivenih putem projekta Ministarstva pravosuđa, što čini 90% ukupnih prihoda, te od strane matičnog fakulteta, što čini 10% ukupnih prihoda.¹⁵² Također, ni splitska Pravna klinika ne dobiva financijsku potporu jedinice lokalne samouprave. Dostatnost financiranja Ministarstva pravosuđa ocjenjuju ocjenom 3, dok financiranje od strane matične institucije ocjenjuju ocjenom 2.¹⁵³

Osnivanje Pravne klinike na zagrebačkom Pravnom fakultetu financijski je podržao matični fakultet te inozemne i međunarodne organizacije.¹⁵⁴ Konkretno, osnivanje i uspostavljanje kliničkih aktivnosti bilo je poduprto kroz projekte s veleposlanstvima Velike Britanije, Nizozemske i Norveške.¹⁵⁵ Navedena se Pravna klinika financira i iz sredstava Ministarstva pravosuđa koje je od 2014. godine pokrenulo klinički projekt pružanja primarne pravne po-

¹⁴⁴ Barić, S., *Pravna pomoć i neprofitne organizacije u RH*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, vol. 25, 2004., str. 12.

¹⁴⁵ Jelinić, Z., *Integrirano kliničko obrazovanje studenata prava i ekonomije: prikaz projekta Pravno-ekonomske klinike Pravnog i Ekonomskog fakulteta u Osijeku*, Pravni vjesnik, vol. 30, br. 3-4, 2014., str. 286.

¹⁴⁶ Pitanje 1. Upitnika (*Iz kojih se izvora financira Vaša klinika?*)

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ Pitanja 3. i 4. Upitnika (*U kojoj mjeri (1-5) smatrate da je financiranje od strane Ministarstva pravosuđa dostatno? i U kojoj mjeri (1-5) smatrate da je financiranje od strane jedinice lokalne samouprave dostatno?*)

¹⁴⁹ *Hrvatska udruga poslodavaca*, <https://www.hup.hr/pravno-ekonomska-klinika-u-osijeku-1.aspx>. Pristupljeno 15. travnja 2018.

¹⁵⁰ *Ministarstvo pravosuđa*, <https://pravosudje.gov.hr/privremena-lista-odabranih-projekata-prijavljenih-na-javni-natjecaj-za-financiranje-projekata-ovlastenih-udruga-i-pravnih-klinika-za-pruzanje-primarne-pravne-pomoci-za-2017-godinu/17374>. Pristupljeno 15. travnja 2018.

¹⁵¹ Pitanje 1. Upitnika (*Iz kojih se izvora financira Vaša klinika?*)

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ Pitanja 3. i 4.. Upitnika (*U kojoj mjeri (1-5) smatrate da je financiranje od strane Ministarstva pravosuđa dostatno? i U kojoj mjeri (1-5) smatrate da je financiranje od strane jedinice lokalne samouprave dostatno?*)

¹⁵⁴ Preložnjak, *op. cit.* u bilj. 21., str. 18.

¹⁵⁵ Preložnjak, B., *Clinical legal education in Croatia-from providing legal assistance to the poor to practical education of students*, *International Journal of Clinical Legal Education*, vol. 19, 2013., str. 376.

moći građanima.¹⁵⁶ Značaj Klinike prepoznat je i na lokalnoj razini pa financijsku podršku ostvaruje od strane Grada Zagreba što zagrebačku Pravnu kliniku čini jedinom pravnom klinikom u Republici Hrvatskoj koja se dijelom financira od jedinice lokalne samouprave.¹⁵⁷

Sve pravne klinike u Republici Hrvatskoj financiraju se iz projekta Ministarstva pravosuđa te je za većinu njih to ujedno i najvažniji izvor financiranja. Tako je, iz projekta Ministarstva pravosuđa, za financiranje pravnih klinika u 2017. godini izdvojeno ukupno 192.166,92 kune.¹⁵⁸

5. Zaključak

Pravna klinika je nastavni kolegij koji omogućava studentima prava stjecanje znanja i vještina koje su im nakon završetka studija potrebne na tržištu rada. Međutim, da bi se u pravnoj klinici stekla potrebna znanja i vještine, važna je kvaliteta kliničkog kolegija. Stoga se u ovom radu analiziraju organizacijske karakteristike pravnih klinika pomoću kojih se može ocijeniti je li određeni klinički kolegij učinkovit s obzirom na kvalitetu praktične izobrazbe koju pruža studentima. Organizacijske karakteristike koje su odlučne za kvalitetu kliničkog obrazovanja te koje su u radu analizirane tiču se obvezatnosti odnosno fakultativnosti kliničkog kolegija, trajanja kliničkog kolegija i priznanja akademskih bodova za sudjelovanje, specijalizacije rada u pravnim klinikama, pristupa strankama, metode provjere ispravnosti kvalitete pružene pravne pomoći, održivosti kliničkog pravnog obrazovanja i odgovornosti za financiranje. Navedene karakteristike analizirane su na primjerima dobrih praksi kliničkog obrazovanja u odabranim europskim zemljama te Hrvatskoj.

Komparativna analiza obvezatnosti ili fakultativnosti kliničkog pravnog obrazovanja pokazala je da europski pravni fakulteti imaju različite pristupe tom pitanju. To ni ne čudi, s obzirom na to da i obvezatnost i fakultativnost kliničkog kolegija nose sa sobom određene prednosti, ali i mane. Ovdje valja ukazati na obrađeni primjer britanskog Sveučilišta Northumbria na kojem je pravna klinika obvezatna za sve studente četvrte godine studija, dok se studenti na trećoj godini studija simulacijom intervjua sa strankama i na druge načine pripremaju za rad u pravnoj klinici. Naveden primjer izvrstan je način povezivanja nesimulacijskog i simulacijskog načina rada budući da se kroz simulacijske klinike studenti pripremaju za rad na stvarnim pravnim problemima građana.

Što se tiče trajanja kliničkog kolegija i priznanja akademskih bodova za sudjelovanje, pokazalo se da je korisno da kolegij traje kroz čitavu akademsku godinu, a da se pritom pažnja treba obratiti na priznanje akademskih bodova u skladu sa stvarnim opterećenjem studenta kliničara. Primjer takve dobre prakse nalazimo u norveškoj klinici *Juss-Buss*, u čijem radu studenti sudjeluju tijekom cijele akademske godine pa studenti imaju više vremena za stjecanje znanja i usavršavanje vještina. Kako na trajanje kliničkog kolegija utječe i pitanje godine studija na kojoj bi se studentima trebalo omogućiti sudjelovanje u radu pravne klinike, ukazujemo na dobru praksu već spomenute Pravne klinike Sveučilišta u Parizu, koja uključivanje u rad klinike omogućuje i studentima nižih, odnosno svih godina studija.

¹⁵⁶ *Pravna klinika u Zagrebu, op. cit.* u bilj. 104.

¹⁵⁷ *Preložnjak, op. cit.* u bilj 21., str. 18

¹⁵⁸ Odluka o dodjeli financijskih sredstava ovlaštenih udruga i pravnih fakulteta za rad pravnih klinika za pružanje primarne pravne pomoći iz sredstava Državnog proračuna Republike Hrvatske za 2017. godinu, od 11. listopada 2017. i Odluka o dodjeli financijskih sredstava za financiranje projekata ovlaštenih udruga i pravnih fakulteta za rad pravnih klinika za pružanje primarne pravne pomoći iz sredstava Državnog proračuna RH za 2017. godinu, od 14. prosinca 2017.

Specijalizacija pravnih klinika za određena pravna područja može se istaknuti kao izrazito dobra praksa u kliničkom pravnom obrazovanju. Razlog tome je da specijalizacija omogućava studentu da lakše stječe znanja i vještine ako je usredotočena na neko uže pravno područje jer će ga moći intenzivnije istražiti. Iako se klinike često specijaliziraju ovisno o potrebama zajednice, autori su mišljenja da specijalizacija ne bi nužno trebala biti determinirana samo potrebama zajednice, već i potrebama praktičnog obrazovanja pravnika kojemu se kroz studij ne stigne posvetiti dovoljno vremena. Stoga ne bi bilo na odmet razmisliti o pokretanju klinika pri hrvatskim sveučilištima, a po uzoru na neke od europskih klinika kao npr. klinike za zaštitu potrošača ili klinike u kojoj bi se učila vještina prevođenja pravnih akata i dokumenata, posebno kad uzmemo u obzir česte probleme u prijevodu konvencija i drugih akata.

Za studenta prava važno je da razvije vještine rada sa strankom kako bi što bolje saznao koji su njezini pravni problemi i pomogao joj u njihovom rješavanju. Naime, iako su teorijska znanja važna za rješavanje pravnih problema, pravnik koji nema dobre vještine rada sa strankom, neće joj moći kvalitetno pomoći u rješavanju pravnih problema. Stoga se u ovom kriteriju ogleda jedan od važnijih segmenata kliničkog pravnog obrazovanja, budući da je zadaća pravne klinike naučiti studenta da stranci pristupa kao osobi, a ne kao predmetu. Drugim riječima, studenta se uči da osvijesti strankin problem i ukazuje mu se na ono što je bitno, a to je pomoć stranci.

Da bi rad klinike bio učinkovit odnosno da bi studenti iz rada u klinici mogli steći ispravna znanja i vještine potrebno je njihov rad nadzirati. Analizom kriterija nadzora nad radom studenata u klinici zaključeno je kako se kliničke prakse ovdje uglavnom ne razlikuju budući da sve imaju određene sustave kontrole kvalitete rada studenata. Međutim, bitno je istaknuti da je motiviranost pojedinog mentora za praktično obrazovanje studenta izrazito važno. S druge strane, autori smatraju da nije odlučno je li mentor član akademske zajednice ili praktičar, već je važno da on kontrolira rad studenata u klinici na način da ga potiče na kritičku analizu, razvija njegovu kreativnost u rješavanju pravnih problema i sl.

Nadalje, za održivost kliničkog pravnog obrazovanja bitno je da se osiguranje sredstava za rad ne svede na jedan izvor financiranja. U skladu s tim, treba težiti primjeru škotske klinike *Strythclyde* koja u osiguranju sredstava za rad uvelike koristi financijsku potporu različitih organizacija i sveučilišta ili primjeru norveškog *Juss-Buss* kojeg zajednički financiraju Ministarstvo pravosuđa, grad Oslo i niz dobrotvornih organizacija, a matični fakultet osigurava prostor i uvjete za rad.

Obrazovna učinkovitost hrvatskih pravnih klinika ispitivana je putem Upitnika te je ukazala na sličnosti i razlike u načinu rada u odnosu na dobre europske prakse. Istraživanje na temelju upitnika pokazalo je da su sve hrvatske pravne klinike fakultativnog karaktera. Uočeno je različito trajanje kliničkih programa, a vezano uz priznavanje ECTS bodova u nekim je klinikama primijećen nerazmjer između ECTS bodova i stvarne opterećenosti studenata kliničkim radom. Također, istraživanje je pokazalo da je specijalizirana samo Pravno-ekonomska klinika u Osijeku, dok zagrebačka i splitska klinika imaju unutarnju specijalizaciju koja ne ograničava opseg primanja predmeta. Jedina nspecijalizirana klinika je "Osijek PRO BONO". Što se tiče pristupa strankama, studenti stječu vještinu rada sa strankama kroz praksu uz kraću prethodnu edukaciju.

U metodama nadzora rada u klinici hrvatske se klinike uglavnom ne razlikuju, tj. kod svih je uočeno da mentor ima istaknutu ulogu. Sve analizirane hrvatske pravne klinike primarno se financiraju iz sredstava pravnih fakulteta, a sekundarno iz projekata Ministarstva pravosuđa. Samo se zagrebačka Pravna klinika financira sredstvima lokalne samouprave.

Iz navedenih primjera dobre europske prakse i analize rada hrvatskih pravnih klinika može se konstruirati jedan od mogućih modela kliničkog obrazovanja koji bi doprinio kvalitetnijoj praktičnoj izobrazbi studenata prava. Takav klinički program trebao bi u pr-

vom redu biti fakultativan ako se praktična znanja i vještine mogu stjecati i kroz druge oblike praktične nastave. U tom slučaju studentima treba ostaviti na volju da sami biraju koji oblik praktične nastave odgovara njihovim interesima, a koji će se procjenjivati kroz kraće intervjue. Međutim, ako praktična znanja i vještine nije moguće steći kroz druge oblike praktične nastave, tada bi kolegij pravnih klinika trebao biti obvezatan za sve studente. Budući da se trenutno na hrvatskim studijima prava praktična znanja i vještine koje nude pravne klinike ne mogu nadomjestiti drugim oblicima praktične nastave, autori su mišljenja da bi idealni model kliničkog pravnog obrazovanja trebao uključivati sve studente.

Što se tiče trajanja kliničke prakse i priznanja akademskih bodova za sudjelovanje, iz rezultata ovog rada proizlazi da bi minimalno trajanje kliničkog kolegija trebalo biti jedan semestar s mogućnošću duljeg ostanka u klinici. Sukladno tome, valjalo bi za sudjelovanje priznavati akademske bodove u skladu sa stvarnim, a ne predviđenim opterećenjem studenata. Drugim riječima, uspješno polaganje kliničkog kolegija valjalo bi honorirati s 20 ECTS bodova.

Također, pravna klinika bi po predviđenom idealnom modelu svakako trebala imati i određenu specijalizaciju. To ponajprije zbog toga što bi takav model omogućio studentu usmjeravanje ka nekom pravnom području i intenzivno bavljenje tim pravnim područjem. Također, prepoznata je iznimna važnost aktivnosti edukacije javnosti koje bi bile neizostavan dio idealnog modela klinika, a koje je lakše provoditi u modelu u kojem je klinika specijalizirana.

Idealni model pravnih klinika podrazumijevao bi, također, i educiranje studenata o vještinama vezanim uz pristup strankama kroz čitavo trajanje njihovog kliničkog obrazovanja. Autori smatraju da bi student pravne intervjue trebao provoditi sam, bez prisustva mentora, a sve u svrhu boljeg ovladavanja vještinama koje će mu za odabranu profesiju itekako služiti.

Nadzor pružene pravne pomoći u idealnom modelu kliničkog obrazovanja obavljali bi mentori koji su nastavnici na pravnim fakultetima, ali i vanjski suradnici koji rade u praksi. Da bi mentori što bolje nadzirali rad studenata autori ističu da bi bilo poželjno da oni budu za to prikladno obrazovani budući da mentor ima važnu ulogu u kvaliteti praktičnog obrazovanja studenata. Naime, student u klinici uči iz susreta sa stvarnom strankom i konkretnim pravnim problemom, ali mentor je taj koji ga usmjerava i o kojem zapravo ovisi kako će student pristupiti analizi pravnog problema i njegovom rješenju.

Da bi ranije navedeni kriteriji učinkovitog kliničkog obrazovanja bili održivi, posebno je važan način na koji bi se pravne klinike financirale. Iz rezultata rada proizlazi da bi primarnu odgovornost za financiranje takvog modela trebala imati država jer je ona odgovorna za osiguranje kvalitetnog obrazovanja pa tako i kvalitetnog kliničkog pravnog obrazovanja. Međutim, za provođenje svih aktivnosti i daljnje usavršavanje načina rada, trebalo bi osigurati najmanje dva dodatna izvora financiranja, od čega bi naglasak trebao biti na financiranju matičnog fakulteta i financiranju lokalne zajednice. Drugi potencijalni izvori financiranja mogli bi se ishoditi kroz suradnje na različitim projektima s drugim državnim institucijama ili udrugama civilnog društva.

S obzirom na značaj praktičnog obrazovanja studenata prava, autori smatraju da bi trebalo razmisliti o prihvaćanju i implementiranju prethodno opisanih kriterija u postojeće pravne klinike. Time bi se stvorili preduvjeti za kvalitetnije ovladavanje složenom pravnom materijom, budući da je primjena teorijskih znanja na stvarne pravne probleme jedan od najboljih oblika učenja. Drugim riječima, student koji sudjeluje u radu pravne klinike imao bi mogućnost kvalitetno ovladati znanjem i vještinama potrebnim za rad u struci, ali se ujedno i senzibilizirati za pravne potrebe društvene zajednice.

Croatian clinical legal experiences in the light of good European practice

Summary

In a dynamic globalized world, the role of education is to keep track of such fast changes and adjust courses in a way to enable students the acquisition of knowledge and skills that are necessary for the future profession. One of the possible means of improving the education of law students the authors see in clinical legal education. Legal clinics are a form of practical class in which the focus is not on theoretical knowledge, yet the students have the opportunity to study law by solving legal problems in groups and under the supervision of the mentor, and often, at the same time, providing legal aid to citizens. This paper shows the evolution of clinical legal education, it analyzes to what extent the involvement in the work of legal clinics trains law student for future profession and everyday life, and problematizes the social role of legal clinics. The purpose of this paper is to examine the quality of Croatian clinical programs and, based on the results of conducted research and examples of good European clinical practices, to set up a model of legal clinic which would enable students the highest-level quality in gaining practical knowledge.

Key words: clinical legal education, legal clinics